

Jekaterina Macuka

Tieslietu ministrijas

Reliģijas un sabiedrisko lietu nodaļa, Latvija

VALSTS UN RELIĢISKO ORGANIZĀCIJU ATTIECĪBU MODELIS UN TĀ ĪSTENOŠANA LATVIJAS REPUBLIKĀ

Pētījumā aplūkoti valsts un reliģisko organizāciju attiecību modeļi un to īstenošanas pamatprincipi, lai noteiktu, kurš attiecību modelis tiek īstenots Latvijas Republikā, kā arī analizēts, vai normatīvi nostiprinātais attiecību modelis atbilst praksē īstenotajam. Valsts un reliģisko organizāciju attiecības apskatītas no administratīvi tiesiskā un konstitucionāli tiesiskā aspekta, izmantojot analīzi un salīdzinošo metodi. Darba gaitā secināts, ka Satversmē

nostiprinātais valsts un reliģisko organizāciju attiecību modelis neatbilst praksē īstenotajam modelim.

THE MODEL OF RELATIONS BETWEEN THE STATE AND RELIGIOUS ORGANIZATIONS AND ITS IMPLEMENTATION IN THE REPUBLIC OF LATVIA

Models of relations between the state and religious organizations and the basic principles of their implementation are analyzed with the aim to determine which model of relations is being realized in the Republic of Latvia as well as to establish whether a model of relations, secured by a normative act, corresponds to the one implemented in practice. Within this work, the method of analysis has been used when considering the models of relations between the state and religious organizations, as well as the comparative method in the comparison of application of the basic principles of these models in the Republic of Latvia. The relations between the State and religious organizations are examined from the administratively legal and constitutionally legal aspect. The normative acts of the Republic of Latvia are discussed, as well as their mutual interaction and the collisions having sprung up between them. Laws and regulations of the Republic of Latvia are evaluated in connection with the norms of other European Union Member States, which regulate the relations between the state and religious organizations, and their experience. Evaluating the practice of other countries and the implemented models of relations between the state and religious organizations monographs and scientific papers by the scientists of the respective countries have been used. The content of international legal norms regulating freedom of religion have been analyzed as well as the requirements of the normative acts of the Republic of Latvia and their interaction. As grounds for conclusions, rulings by the court are chosen in cases where the application of legal norms is adjudicated concerning the realization of the right to the freedom of religion.

Three fundamental principles are pointed out in the research basing on which the relations between the state and religious organizations are formed: association between the state and religious organizations, cooperation between the state and religious organizations and segregation between the state and religious organizations. Basing on the abovementioned principles, all models of relations between the state and religious organizations are formed. The model being implemented in a state can be determined by the regulation of the activity of

religious organizations ensured with normative acts, by the range of rights of religious organizations, by peculiar features of preconditions, by the range of privileges, and by the burden of responsibilities imposed on religious organizations. To a large extent, the model of relations between the state and religious organizations depends on state traditions, historical development, distribution and impact of the definite religion within the state territory.

The principle of unity between the state and religious organizations indicate the unity between them, institutions of religious organizations are identified as state institutions. Implementation of the abovementioned principle can manifest as an absolute unity between the state and church when state laws are based on definite religious norms and, in case of collisions, the principles of religious doctrine are applied. Or, within the abovementioned principle, two models of relations can be distinguished: a model of religious state and a model of state religion (church). The principle of cooperation between the state and religious organizations provides for separation of the state and religious organizations, they are functioning as autonomous subjects, religious organizations form their own structure and define their inner administration, the state on its part does not interfere in the inner affairs of religious organizations. Nevertheless, the state and religious organizations cooperate in order to achieve definite aims. Such a model of cooperation can be called the model of cooperation. In countries where the principle of separation of the state and religious organizations is in force and the model of segregation is functioning, the autonomy of religious organizations and the state are strictly separated. Each of these subjects is functioning in its own sphere, in parallel to one another. Religious organizations are not vested the rights to perform the functions of the state, and they do not receive financial support.

Registration of a religious organization is the starting point where the activities of the state and of religious organizations come into contact. Registration of a religious organization is a basis for the model of relations between the state and religious organizations to be implemented in the given country. In the Republic of Latvia, the process of registration of religious organizations is regulated by the Law on Religious Organizations which provides for the order of registration of religious organizations as well as the legal status of the religious organizations to be registered; registration has a multi-stage structure. Initially, a congregation is registered as reregistrable, but later it acquires a regular status and after uniting the congregations can form a religious union (church). Religious unions (churches) have the right to establish dioceses and institutions. The next step in the mentioned chain includes religious organizations whose relations with the Republic of Latvia can be regulated by special laws. The State has established special relations with Evangelical Lutheran, Roman Catholic, Orthodox, Old Believer, Methodist, Baptist, Seventh-day Adventist and Moses faith (Judaist) denominations. These denominations have a peculiar status in the Republic of Latvia, the range of their rights differs from the rights of other congregations. Relations between the religious unions (churches) of these denominations and the State are regulated by special laws that define their rights and status.

The Latvian Constitution (Satversme) contains a reference to the model of relations between the Republic of Latvia and religious organizations providing that the State is separated from the church. Evaluation of the features of a model of separation and its application to the relations between the Republic of Latvia and religious organizations allows to determine whether the implemented model is a model of separation or whether the relations between the State and religious organizations realized in practice belong to quite another model. The requirement for autonomy of religious organizations and the State can be regarded as satisfied, since the demand for non-interference by the State in the inner activities of religious organizations (except for the cases of violating laws) is included in the Law on Religious Organizations. Separation of religious organizations from the public rights sector presently is not being implemented. In state schools there are religious instruction lessons, religious organizations carry out religious activity in medical institutions and prisons, a service of chaplains has been established whose activity is funded from the state budget. Equality of the forms of activity of religious organizations is not guaranteed, since there exists a multi-stage registration system. A state

function of performing marriage ceremonies is delegated to religious organizations. Thus, state functions are delegated to religious organizations. Besides the religious organizations are offered direct and indirect financial support which manifests in allotting tax relief as well as allocating direct grants from the state budget.

The model having been established in the Republic of Latvia is a model of cooperation between the State and religious organizations. In the Constitution no state religion is provided but also no segregation of the State and religious organizations is realized. The State acknowledges the autonomy of religious organizations, however, the religious organizations receive financial support, definite functions are delegated to them, and religious organizations are operating in the public sector. Satversme lacks provisions that would truly provide that no state church exists in Latvia, but at the same time definite procedures and operations are being delegated to the church as stated by the law. The idea of amending the Satversme of the Republic of Latvia ought to be considered that would contain the provision about the model of cooperation between the State and religious organizations being realized in practice.

Valsts uzbūve un darbības reglamentējums tiek īstenoti tā, lai ievērotu iedzīvotāju pilsoniskās un politiskās tiesības. Pie šīm tiesībām pieder arī reliģijas brīvība. Šīs tiesības atspoguļo personas iekšējo gribu, pasaules uztveri, vairāk skar personas sevis izziņāšanu un dzīves pamatojumu. Vairāki starptautisko tiesību akti norāda valstīm uz šo tiesību esības obligātumu. Vispārējās cilvēktiesību deklarācijas un Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas tēzes attiecībā uz reliģijas un pārliecības brīvību tiek konkretizētas Starptautiskā pakta par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām 18. pantā, proti, katram cilvēkam ir tiesības uz domu, apziņas un reliģijas brīvību. Šīs tiesības ietver reliģijas un pārliecības brīvību, brīvību pieņemt reliģiju vai pārliecību pēc savas izvēles un brīvību nodoties savai reliģijai un pārliecībai tiklab vienatnē, kā arī kopā ar citiem, publiski vai nošķirti piekopjot kultu, izpildot reliģiskas ceremonijas un sludinot mācību.

Personai garantētā reliģijas brīvība var tikt īstenota ne tikai individuāli, bet arī indivīdiem apvienojoties. Tādā veidā rodas reliģiskās organizācijas – indivīdu kopums, kas piekopj vienu un to pašu mācību, rituālus un ceremonijas. Reliģiskajai organizācijai piemīt tādas pašas reliģijas brīvības tiesības kā indivīdam, proti, brīvība nodoties savai reliģijai un pārliecībai kopā ar citiem, publiski vai nošķirti piekopjot kultu un sludinot mācību.

Ja starptautiskie tiesību akti nepārprotami nosaka valsts pienākumu nodrošināt personu reliģijas brīvības tiesības, tad norādījumu par kārtību, kādā tas ir īstenojams, trūkst. Līdz ar to katrā valstī veidojas savs modelis un uzskats par to, kādā veidā jābūt organizētām valsts un reliģisko organizāciju attiecībām. Kaut gan katra valsts veido attiecības ar reliģiskajām organizācijām neatkarīgi no citām, un, balstoties tieši uz šo valstu tradīcijām, vairāku valstu attiecību ar reliģiskajām organizācijām modeļi kopumā sakrīt. Tos iespējams klasificēt, ņemot vērā reliģisko organizāciju darbības priekšrakstus. Bieži vien valstu normatīvajos aktos ir noteikts valsts un reliģisko organizāciju attiecību modelis. Apkopojot vairāku autoru piedāvātos

modeļus, var akcentēt trīs pamatprincipus, pēc kuriem tiek veidotas valsts un reliģisko organizāciju attiecības:

1. Valsts un reliģisko organizāciju vienotība.
2. Valsts un reliģisko organizāciju sadarbība.
3. Valsts un reliģisko organizāciju nošķirtība.

Valsts un reliģisko organizāciju vienotības princips norāda uz valsts un reliģisko organizāciju vienotību. Reliģisko organizāciju institūcijas tiek identificētas kā valsts institūcijas. Minētā principa īstenošana var izpausties kā pilnīga valsts un baznīcas vienotība, kad valsts likumi balstās uz noteiktas reliģijas dogmām un valstisku kolīziju gadījumā tiek piemēroti reliģijas mācības principi. Vai arī minētā principa ietvaros noteiktajai reliģijai tiek piešķirts sevišķs statuss – valsts statuss. Noteiktajai reliģijai ir ekskluzīvas tiesības ietekmēt valsts pārvaldi, bet valsts institūcijām ir tiesības iejaukties reliģiskās organizācijas iekšējās lietās. Īstenojot minēto principu, tiek veidots reliģiskās valsts modelis un valsts baznīcas modelis.

Reliģiskās valstis ir pārsvarā islama valstis, kur pati valsts uzbūve un darbības pamatprincipi ir balstīti uz reliģiskajām normām. Tā Pakistānas konstitūcijā ir norādīts, ka Allahs, kuram ir vara pār Visumu, varu par Pakistānas valsti ir nodevis Pakistānas iedzīvotājiem (Van der Vyver 1996: XXXI). Šajās valstīs reliģisko organizāciju institūcijas ir arī valsts varas izpildinstitūcijas, un lēmumi tiek pieņemti, balstoties uz reliģiskajām normām, kas vienlaicīgi ir arī tiesību normas. Personu reliģiskajai pārliecībai ir liela nozīme islama valstīs, vairāku islama valstu konstitūcijās ir noteikts, ka valsts galvai, kā arī citām valsts amatpersonām jābūt musulmaņiem (Van der Vyver 1996: XXXIV). Šāda valsts uzbūve tiek raksturota kā pilnīga valsts un baznīcas pozitīva identificēšanās, kas izslēdz citu reliģiju pastāvēšanu.

Valstīs ar valsts reliģiju dominē viena baznīca. Pie šādām valstīm pieder Lielbritānija, Somija, Grieķija, Dānija un Norvēģija. Vienas baznīcas īpatnējais statuss tiek nostiprināts valsts konstitūcijā vai citos normatīvajos aktos. Piemēram, Grieķijas konstitūcijas 3. pantā ir noteikts, ka Grieķijā valdošā ir Austrumu Pareizticīgā Kristus baznīca. Valsts baznīca ir atkarīga no valsts, jo tiek samazināta baznīcas autonomijas pakāpe. Baznīcas institūcijas ir daļa no valsts institūcijām, tādēļ tām bieži jāpakļaujas valsts ietekmei. Valsts ar normatīvo aktu palīdzību var regulēt baznīcas iekšējās uzbūves jautājumus, tādējādi valsts likumdevēja vara kļūst arī par baznīcas likumdevēja varu, kas regulē baznīcas iekšējo darbību, piemēram, valsts varai tiek piešķirtas tiesības nozīmēt baznīcas garīgo personālu, atzīt baznīcas kalpotājus par valsts amatpersonām. Tajā pašā laikā šīs baznīcas saņem tiešo, normatīvajos aktos paredzēto finansējumu no valsts, baznīcas finansējums ir daļa no valsts budžeta. Valsts iedzīvotāji pat maksā „baznīcas nodokli” (piemēram, Dānijā un Somijā). Šādās valstīs ļoti bieži valsts galva ir

arī baznīcas galva (piemēram, Lielbritānijā valsts karaliene vienlaicīgi ir arī baznīcas galva). Baznīcām var būt piešķirtas tiesības lemt par citu reliģisko organizāciju darbību valsts teritorijā (tādas tiesības piešķirtas Pareizticīgo baznīcai Grieķijā). Attiecībā uz pēdējo aspektu jāatzīmē, ka Eiropas Cilvēktiesību tiesa uzskata šādu lemšanas tiesību piešķiršanu saistībā ar citu organizāciju darbību, kā arī baznīcas iejaukšanos lēmuma pieņemšanas procesā saistībā ar citu reliģisko organizāciju darbību par Cilvēktiesību un pamatbrīvību konvencijas 9. panta pārkāpumu (ECT 1996. gada 26. septembra spriedums lietā Manoussakis and others v. Greece).

Valsts un reliģisko organizāciju sadarbības princips paredz valsts un reliģisko organizāciju nošķirtību, tie darbojas kā autonomi subjekti, reliģiskās organizācijas pašas veido savu struktūru un nosaka iekšējo pārvaldi, valsts no savas puses neiejaucas reliģiskās organizācijas iekšējās lietās. Neskatoties uz minēto, valsts un reliģiskās organizācijas sadarbojas noteiktu mērķu sasniegšanai. Valsts un reliģisko organizāciju attiecības var veidoties, balstoties uz savstarpējas palīdzības principu, vai arī uz valsts un reliģisko organizāciju kopēji veicamajiem uzdevumiem. Sadarbības princips tiek piemērots Polijā, Vācijā, Zviedrijā. Sadarbības attiecību valstī nav noteiktas valsts baznīcas, tomēr baznīca nav arī strikti atdalīta no valsts (piemēram, Itālijā, Spānijā). Valsts un reliģisko organizāciju attiecības var nosaukt par partnerības attiecībām. Tie ir divi līdzās pastāvoši subjekti, kuri, kaut arī neiejaucas otra subjekta darbības jomās, tomēr noteiktos gadījumos apvieno savus spēkus, lai sasniegtu kopīgu mērķi. Abi var savstarpēji vienoties, cik lielā mērā katrs subjekts var ietekmēt cita subjekta darbību. Valsts un reliģiskās organizācijas cieši sadarbojas sociālajā, izglītības un kultūras jomā. Šādās valstīs parasti vairākas reliģiskās organizācijas var pasniegt ticības mācību izglītības iestādēs, reliģiskās organizācijas, ievērojot noteiktas prasības, darbojas arī cietumos, slimnīcās, valsts bruņoto spēku apvienībās un citās vietās, kur personai ir ierobežotas iespējas pārvietoties (kapelānu dienests). Valsts maksā darba algas reliģisko organizāciju garīgajam personālam, kas darbojas pēc valsts aicinājuma cietumos, slimnīcās, kā arī bruņoto spēku apvienībās. Valsts neiejaucas reliģisko organizāciju iekšējā darbībā, valsts nevar regulēt reliģiskās organizācijas iekšējo uzbūvi vai piedalīties reliģiskās organizācijas amatpersonu ievēlēšanas procesā. Valsts sniedz reliģiskajām organizācijām netiešu atbalstu nodokļu atvieglojumu veidā vai noteiktiem mērķiem paredzēto dotāciju veidā. Valstis var noslēgt vienošanos ar konkrētām reliģiskām organizācijām par sadarbību un par reliģiskās organizācijas tiesisko statusu (piemēram, Itālijā). Vairumā Eiropas Savienības valstu ir iepriekš minētais valsts un reliģisko organizāciju attiecību sadarbības modelis. Valsts nevar noliegt baznīcas un valsts sadarbības un saiknes uzturēšanas nepieciešamību, ņemot vērā baznīcas vēsturisko un kultūras nozīmi, tās sociālo darbību, reliģiskās tradīcijas un kopējo mērķu īstenošanu.

Valstīs, kurās pastāv valsts un reliģisko organizāciju nošķirtības princips, reliģisko organizāciju un valsts autonomija ir strikti nodalīta. Katrs no šiem subjektiem darbojas savā sfērā paralēli viens otram. Modeli, kas balstās uz minēto principu, definē kā pilnīgas reliģijas un valsts atdalītības vai nošķiršanas modeli. Valstis, kur tiek īstenots šis modelis, ir Francija un Amerikas Savienotās Valstis. Neskatoties uz to, ka tiek pieprasīta valsts un baznīcas savrupība, vienlaikus tiek saglabāta labvēlīga neitralitāte pret reliģijām. Tiek atzīta reliģijas kā nacionālās kultūras daļas nozīme, regulējot reliģisko simbolu lietošanu publiskajā sfērā, reliģisko svētku svinēšanu. Īstenojot valsts un reliģisko organizāciju attiecību nošķirtības modeli, tiek aizsargāta reliģisko organizāciju autonomija. Reliģiskās organizācijas ir subjekti, kas darbojas privāttiesību sfērā. Tās savā darbībā ievēro normatīvo aktu prasības un noteiktus priekšrakstus, bet visādā citādā ziņā to darbība netiek ietekmēta no valsts puses. Piemēram, Amerikas Savienoto Valstu Konstitūcijas pirmais labojums nosaka Kongresam aizliegumu izdot likumus, kas nosaka kādas reliģijas īpašo statusu vai aizliedz tās brīvu piekļaušanu. Šis noteikums garantē reliģijas brīvību, balstoties uz striktu valsts un baznīcas nošķirtību (Starck 1999: 246). Ievērojot šo principu, tiek aizsargāta arī valsts autonomija. Reliģisko organizāciju iekļaušanās valsts kompetencē netiek pieļauta. Tā Amerikas Savienoto Valstu tiesa ir nospriedusi, ka, atļaujot reliģiskajām organizācijām ietekmēt valsts institūciju lēmumu pieņemšanu, tiek pārkāpts konstitūcijā noteiktais valsts un reliģisko organizāciju nošķirtības princips (Larkin v. Grendel's Den, Inc. 1982). Reliģisko organizāciju darbība tiek reglamentēta kā visu citu nevalstiskā sektora organizāciju darbība, neradot reliģiskajām organizācijām īpašus nosacījumus. Finansiālais atbalsts reliģiskajām organizācijām tiek piešķirts apjomā, kādā tas tiek sniegts citām nevalstiskā sektora organizācijām, un noteiktiem mērķiem, ko reliģiska organizācija veic sociālajā jomā. Valsts nedrīkst atbalstīt kādu organizāciju tieši tās „reliģiskuma” dēļ. Amerikas Savienotajās Valstīs finansiālais atbalsts reliģiskajām organizācijām netiek piešķirts reliģiskā rakstura dēļ. Reliģiskās organizācijas var pretendēt uz noteiktiem finansiālajiem pabalstiem un nodokļu atvieglojumiem tādā pašā kārtībā un apjomā kā citas nevalstiskas organizācijas un tikai tādā gadījumā, ja finansējuma mērķis ir vienots ar citu nevalstisko organizāciju finansējuma mērķi un nav saistīts ar reliģiskās mācības izplatīšanu (First Amendment: Religion and expression 2002: 1051). Tomēr tas neizslēdz reliģisko organizāciju iespējas līdzdarboties sociālajā, kultūras un izglītības jomā. Reliģiskajām organizācijām netiek piešķirtas tiesības veikt valsts funkcijas.

Analizējot valsts un reliģisko organizāciju attiecību reglamentējumu, var noteikt valsts un reliģisko organizāciju attiecību modeli. Latvijas Republikā ir nostiprināts noteikts

valsts un reliģisko organizāciju attiecību modelis. Apskatot valsts un reliģisko organizāciju attiecību praksi, ir iespējams noteikt, uz kuru no klasificētajiem modeļiem var attiecināt Latvijas Republiku un tās reliģiskās organizācijas.

Tā kā reliģiskas organizācijas reģistrācija ir sākumpunkts, kurā saskaras valsts un reliģiskās organizācijas darbība, tad tieši reģistrācijas procesā sāk veidoties valsts un reliģisko organizāciju attiecības. Reliģisko organizāciju reģistrācija ir pamats tam valsts un reliģisko organizāciju attiecību modelim, kas tiks īstenots valstī. Lai indivīdu kopība varētu darboties kā vienots subjekts, nepietiek tikai ar apvienošanās faktu. Valstij jāpiešķir reliģiskajām organizācijām noteiktas juridiskas tiesības vai atzīšana, lai tās pilntiesīgi un bez ierobežojumiem varētu darboties privāttiesību jomā, piemēram, noslēgt līgumus, celt dievnamus. Latvijas Republikā tiesībspējīgas un rīcībspējīgas ir fiziskas un juridiskas personas (Torgāns 2000: 20). Personas, kas apvienojas, lai veiktu reliģisko darbību, var darboties privāttiesību jomā kā vienots subjekts, tikai iegūstot juridiskas personas statusu. Latvijas Republikā pastāv juridisku personu reģistrācijas sistēma, proti, indivīdu apvienībai ir iespējams iegūt juridiskas personas statusu, reģistrējoties attiecīgajā valsts iestādē. Reliģiskā organizācija pēc reģistrācijas iegūst juridiskas personas statusu.

Reliģisko organizāciju reģistrācijas procesu Latvijas Republikā reglamentē Reliģisko organizāciju likums. Saskaņā ar Reliģisko organizāciju likuma 13. panta pirmo daļu reliģiskā organizācija tās reģistrācijas brīdī iegūst juridiskas personas statusu. Attiecībā uz garīgā personāla mācību iestādes, klostera, misijas un diakonijas iestādes juridiskas personas statusu piebilstams, ka to atbilstoši Reliģisko organizāciju likuma 13. panta pirmajai daļai nosaka reliģiskā savienība (baznīca) vai diecēze. Reliģisko organizāciju likumā ir noteikta kārtība, kādā ir reģistrējamas reliģiskās organizācijas, dokumenti, kas iesniedzami reģistrācijai, reliģisko organizāciju izslēgšanas no reģistra kārtība un priekšnosacījumi, reliģisko organizāciju tiesības un pienākumi. Reliģisko organizāciju likumā tiek dots jēdziena „reliģiskā organizācija” definējums un to reliģisko organizāciju veidi, kas var tikt reģistrēti. Tā likuma 3. pantā ir norādīts, ka reliģiskās organizācijas ir Reliģisko organizāciju likuma noteiktajā kārtībā reģistrētas draudzes, reliģiskās savienības (baznīcas) un diecēzes. Likumā ir arī norāde uz reliģisko organizāciju iestādēm, kuras reliģiskās savienības (baznīcas) var veidot savos statūtos paredzēto mērķu sasniegšanai. Tādējādi Latvijas Republikā pastāv četru pakāpju reliģisko organizāciju darbības formas: draudze, reliģiskā savienība (baznīca), diecēze, reliģiskās organizācijas iestāde. Draudze ir uz brīvprātības pamata apvienojušos vienas ticības personu kopums. Reliģiskā savienība (baznīca) ir desmit vai vairāku draudžu apvienība. Diecēze ir reliģiskās savienības (baznīcas) organizatoriskās struktūras teritoriāli administratīva vienība. Savukārt reliģiskās

organizācijas iestāde ir garīgā personāla mācību iestāde, klosteris, misija, diakonijas iestāde un tamlīdzīgas iestādes, kurām nav peļņas gūšanas nolūka un kuras savu mērķu sasniegšanai dibina reliģiskā savienība (baznīca).

Apskatot Reliģisko organizāciju likumā norādīto draudzes kā reliģiskās organizācijas darbības reglamentējumu, var secināt, ka draudze reģistrācijas brīdī var iegūt dažādus statusus. Jau reģistrācijas brīdī reliģiskās organizācijas var iedalīt tādās, kurām jāpārreģistrējas, un tādās, kuras iegūst pastāvīgi reģistrētas organizācijas statusu. Pārreģistrējamo un pastāvīgo reliģisko organizāciju tiesiskais statuss atšķiras divos aspektos – pārreģistrējamām organizācijām katru gadu jāpārreģistrējas, un tās nevar dibināt reliģisko savienību (baznīcu).

Izvertējot normatīvo reglamentējumu pēc reliģisko organizāciju kā tiesību subjekta un tām piemītošo tiesību klāsta, var secināt, ka pašreiz Latvijas Republikā pastāv piecu pakāpju reliģisko organizāciju darbības formas, proti, pārreģistrējama draudze, pastāvīgi reģistrēta draudze, reliģiskā savienība (baznīca), diecēze, reliģiskās organizācijas iestāde.

Ar katru no norādītajām reliģiskajām organizācijām Latvijas Republikai ir īpatnējas attiecības. Ir vērojama tendence veidot daudzpakāpju reģistrācijas struktūru. Sākotnēji draudze tiek reģistrēta kā pārreģistrējama, pēc tam iegūst pastāvīgu statusu, un apvienojoties draudzes var veidot reliģisku savienību (baznīcu). Savukārt reliģiskajām savienībām (baznīcām) ir tiesības dibināt diecēzes un iestādes. Nākamais solis norādītajā ķēdē ir reliģiskās organizācijas, kuru attiecības ar Latvijas Republiku var regulēt speciāli likumi.

Neskatoties uz to, ka Reliģisko organizāciju likumā netiek atrunātas valsts un atsevišķu reliģisko savienību (baznīcu) īpatnējās attiecības, tomēr tiek pieļauta iespēja regulēt valsts un atsevišķu reliģisku organizāciju attiecības ar speciālu likumu palīdzību. Likumā netiek norādīts uz konkrētām reliģiskām organizācijām, tomēr, izsekojot Latvijas Republikas un reliģisko organizāciju kontaktam, var secināt, ka ar evaņģēlisko luterāņu, Romas katoļu, pareizticīgo, vecticībnieku, metodistu, baptistu, Septītās dienas adventistu un Mozus ticīgo (jūdaistu) konfesijām valstij ir izveidojušās sevišķas attiecības. Tieši šīm konfesijām valsts ir deleģējusi laulību slēgšanas funkcijas, šo konfesiju kapelāni darbojas valsts institūcijās, kā arī piecu konfesiju (no astoņām) garīdznieki pasniedz valsts skolās kristīgās ticības mācību. Minēto reliģisko savienību (baznīcu) darbībām, nostājai un viedoklim ir sevišķa nozīme sabiedrības dzīvē. Reliģisko savienību (baznīcu) pārstāvji aktīvi piedalās publiskajos, valsts institūciju rīkotajos pasākumos, veic aktīvu sadarbību ar valsts varas pārstāvjiem.

Kā pirmo soli valsts un atsevišķu reliģisku savienību (baznīcu) attiecību definēšanai un normatīvai nostiprināšanai var vērtēt 2002. gada 12. septembrī ar likuma "Par Latvijas Republikas un Svētā Krēsla līgumu" pieņemšanu ratificēto, 2000. gada 8. oktobrī parakstīto

Latvijas Republikas un Svētā Krēsla līgumu. Līgumā tiek nostiprinātas normas, pamatojoties uz kurām, turpmāk tiks īstenotas valsts un Katoļu baznīcas attiecības. Noslēgtais līgums nenozīmē, ka Katoļu baznīcai vairāk nav saistoši Latvijas Republikas normatīvie akti, tomēr kolīziju gadījumā tiks piemērotas starptautiskā līguma, nevis nacionālo tiesību normas. Līgumā ir nostiprināta katras puses, valsts un baznīcas, nostāja, veidojot savstarpējo sadarbību, reglamentējot jautājumus, kas saistīti ar baznīcas struktūrvienību darbību, koordinējot valsts institūciju rīcību.

Vēlēdamies normatīvi regulēt Latvijas Republikas un lielāko reliģisko savienību (baznīcu) attiecības, 2004. gada 8. jūnijā Ministru kabinets parakstījis līgumus ar sešām reliģiskajām savienībām (baznīcām): Latvijas Evaņģēliski luterisko baznīcu, Latvijas Pareizticīgo baznīcu, Latvijas Baptistu draudžu savienību, Septītās Dienas Adventistu Latvijas draudžu savienību, Latvijas Apvienoto Metodistu baznīcu, Latvijas vecticībnieku Pomoras baznīcu. Lai parakstīto līgumu noteikumi varētu darboties un būtu saistoši, tika nolemts, balstoties uz parakstīto līgumu noteikumiem, izstrādāt speciālus likumus, kuru esamība atrunāta Reliģisko organizāciju likumā. 2005. gadā, pamatojoties uz minēto līgumu nosacījumiem, tika izstrādāti seši likumi, kuri reglamentē katras reliģiskās savienības (baznīcas) un valsts attiecības.

Likumos ir noteikts reliģisko savienību (baznīcu) statuss Latvijā, to tiesības un pildāmās funkcijas, valsts un reliģisko savienību (baznīcu) sadarbības jomas, valsts un reliģisko savienību (baznīcu) savstarpēja atbalsta veidi. Likumos atrunāti jautājumi par reliģisko savienību (baznīcu) nosaukumu aizsardzību, iekšējās pārvaldes autonomiju, laulību reģistrāciju, ticības mācības pasniegšanu izglītības iestādēs, mācību iestāžu dibināšanas noteikumiem, sadarbību patvēruma piešķiršanas procesā, svētku dienām, garīgo aprūpi Nacionālajos bruņotajos spēkos, ieslodzījuma vietās, medicīnas iestādēs.

Latvija nav pirmā valsts, kura cenšas normatīvi nostiprināt savas attiecības ar atsevišķām reliģiskām organizācijām. Ārvalstīs gan līgumu slēgšana ar reliģiskām organizācijām, gan speciālo likumu pieņemšana par reliģiskām organizācijām ir diezgan izplatīta prakse. Tas tiek darīts galvenokārt tajās valstīs, kur baznīcas ir atzītas vai kur attiecības ar reliģiskajām organizācijām balstās uz sadarbības principu, piemēram, Itālijā, Spānijā, Polijā.

Valsts darbības pamatprincipi pārsvarā ir atspoguļoti valsts konstitūcijā, kura aicināta regulēt tiesisko attiecību pamatus starp cilvēku un sabiedrību no vienas puses un valsti no otras puses, kā arī pašas valsts varas organizēšanas un funkcionēšanas svarīgākās puses (Krastiņš 1998: 112–113).

Latvijas Republikas Satversme tiek pieņemta 1922. gada 15. februārī. Satversmes 9. pants reglamentē ikviena tiesības uz domas, apziņas un reliģiskās pārliecības brīvību. Ietverot

šādu normu augstākajā normatīvajā aktā, valsts ir apņēmusies ievērot un aizsargāt katra cilvēka reliģijas brīvības tiesības. Šīs tiesības, no vienas puses, ir katra indivīda subjektīvās tiesības, kuras viņš var realizēt procesuāli, bet, no otras puses, tās ir visām valsts institūcijām saistošas objektīvās tiesības, kuras nav saistītas ar noteiktu subjektu. Satversmes 99. pants satur arī citu klauzulu, kas norāda uz valsts un reliģisko organizāciju attiecību modeli – „valsts ir atdalīta no baznīcas”. Tātad Satversmē ietvertais princips norāda, ka valsts veido attiecības ar reliģiskajām organizācijām, balstoties uz valsts un reliģisko organizāciju attiecību nošķirtības modeli.

Klasificējot valsts un reliģisko organizāciju attiecību modeļus, par pamatu tiek ņemtas pārsvarā vienādas pazīmes, proti, cik lielā mērā autonomas savā darbībā ir valsts un reliģiskās organizācijas, cik lielā mērā valsts sniedz reliģiskajām organizācijām finansiālu atbalstu, vai reliģiskās organizācijas tiek izceltas kā īpaša organizāciju kategorija citu nevalstisko organizāciju vidū, vai reliģiskajām organizācijām ir deleģētas noteiktas valsts funkcijas. No tā, cik lielā mērā ir aktuāla viena vai otra pazīme, tiek noteikts valsts un reliģisko organizāciju attiecību modelis.

Arī zinātnieki definē pazīmes, kas raksturo valsts un baznīcas nošķirtības principa īstenošanu valstīs. Latvijas Universitātes asociētais profesors Ringolds Balodis identificē septiņas pazīmes, kas raksturo nošķirtības principa pastāvēšanu:

1. Valsts un tās institūcijas nav tiesīgas kontrolēt savu pilsoņu attieksmi pret reliģiju, un tās neuzskaita (nefiksē) konkrēto pilsoņu reliģisko piederību.
2. Valsts neiejaucas reliģisko organizāciju iekšējā darbībā (izņemot gadījumus, kad tiek pārkāpts likums).
3. Valsts nesniedz materiālu un finansiālu atbalstu reliģisko organizāciju mācības izplatībai un aparāta uzturēšanai.
4. Reliģiskās organizācijas nepilda valsts vai pašvaldību funkcijas.
5. Valsts nepieļauj reliģisko organizāciju līdzdalību valsts pārvaldē, izņemot dalību sabiedriskās padomēs kultūras un sociālajā jomā.
6. Valsts aizsargā reliģisko organizāciju likumīgo darbību un neiejaucas to iekšējā darbībā.
7. Reliģiskās organizācijas nevar piedalīties politisko organizāciju (partiju) darbībā un izrādīt tām materiālo vai citu palīdzību (Balodis 2002, 196–197).

Tiesību augstskolas „Edilet” profesors Romāns Podoprigora (Подопригора 2002: 104) paplašina minēto pazīmju loku un piedāvā šādas nošķirtības principa pastāvēšanas pazīmes:

1. Valsts neiejaukšanās reliģisko organizāciju iekšējās lietās un reliģisko organizāciju neiejaukšanās valsts lietās.
2. Reliģisko organizāciju un valsts vienlīdzības atzīšana.

3. Reliģijas pasludināšana par privātu jomu.
4. Reliģisko organizāciju politisko aktivitāšu ierobežošana.
5. Aizliegums reliģiskajām organizācijām pildīt valsts funkcijas (reģistrācijas u. c.).
6. Reliģisko organizāciju izolācija no valsts izglītības, veselības, sociālās aizsardzības u. c. publiskām sfērām.
7. Valsts noteiktas reliģisko organizāciju juridiskas kompetences un darbības formas.
8. Valsts finansiāla atbalsta sniegšanas aizliegums reliģiskajām organizācijām.

Nemot vērā nosauktās valsts un reliģisko organizāciju attiecību pazīmes, ir iespējams noteikt, kāds ir valsts un reliģisko organizāciju attiecību modelis. Ja valsts un reliģisko organizāciju attiecības neatbilst vairākām nošķirtības pazīmēm, attiecību modelis var būt gan valsts baznīcas modelis, gan sadarbības modelis – atkarībā no tā, cik cieši valsts un reliģiskās organizācijas ir saistītas. Pamatojoties uz izvirzītajām pazīmēm, turpmāk tiks analizēts, vai Latvijas Republikas un reliģisko organizāciju attiecību modelis ir nošķirtības modelis, vai tomēr praksē īstenotās valsts un reliģisko organizāciju attiecības ir pieskaitāmas pie cita modeļa.

Kā pirmā pazīme tiks apskatīta **reliģisko organizāciju un valsts autonomijas** pazīme. Iegūstot juridiskas personas statusu, reliģiskās organizācijas uzsāk savu darbību kā privāttiesību subjekts. Reliģiskajai organizācijai tiek piešķirtas noteiktas tiesības, kā arī uzlikti noteikti pienākumi kā privāttiesību subjektam. Reliģiskajām organizācijām jāsniedz pārskati par savu darbību, jāmaksā nodokļi, jāsniedz finansiālās atskaites valsts institūcijām. Reliģiskajām organizācijām savā darbībā jāievēro normatīvo aktu prasības, tomēr normatīvie akti nevar uzlikt par pienākumu reliģiskajām organizācijām pildīt tādas darbības, kas robežojas ar iejaukšanos reliģiskās organizācijas iekšējās lietās. Valstij, pašvaldībām un to institūcijām, kā arī citām organizācijām nav tiesību iejaukties reliģisko organizāciju reliģiskajā darbībā.

Tādējādi normatīvajos aktos ir norādīts, ka reliģisko organizāciju kompetencē ir noteikt savu struktūru, iekšējās darbības kārtību, lemt par vadības institūciju ievēlēšanu. Kaut gan Reliģisko organizāciju likums uzliek reliģiskajai organizācijai pienākumu ietvert statūtos informāciju par tās struktūru, vadības un revīzijas komisijas ievēlēšanas kārtību, kā arī abu kompetenci, likums neparedz priekšrakstus, kādai tai jābūt. Katra reliģiska organizācija pati nosaka struktūras un iekšējās darbības noteikumus, un valsts no savas puses tos pieņem. Valsts nekādā mērā nevar ietekmēt reliģiskas organizācijas vadības institūcijas ievēlēšanu vai gadījumā, ja reliģiskas organizācijas iekšienē radies strīds par reliģiskās darbības atbilstību ticības mācībai, izšķirt reliģiskas organizācijas iekšējo strīdu. Tādā veidā tiek iedibināta valsts institūciju un reliģisko organizāciju savstarpējā neatkarība un darbības nošķiršana. Reliģisko organizāciju un valsts autonomijas prasību var uzskatīt par apmierinātu, jo prasība par valsts neiejaukšanos

reliģisko organizāciju iekšējā darbībā (izņemot gadījumus, kad tiek pārkāpts likums) ir iestrādāta Reliģisko organizāciju likumā. Tāpat valsts institūcijas nav tiesīgas kontrolēt iedzīvotāju attieksmi pret reliģiju vai fiksēt to valsts institūciju izdotajos dokumentos.

Otrā pazīme norāda uz **reliģisko organizāciju nošķirtību no publisko tiesību sektora**. Neskatoties uz to, ka Latvijas Republikā reliģiskās organizācijas veic savu pamatdarbību privāttiesību jomā, tās darbojas arī publisko tiesību sektorā. Jāpiebilst, ka reliģisko organizāciju darbība publisko tiesību sektorā skar noteiktas jomas, pārsvarā tās ir izglītība, sociālā aizsardzība, veselības aprūpe. Reliģiskās organizācijas var veikt darbību slimnīcās, pensionātos, soda izciešanas vietās un Nacionālo bruņoto spēku formējumos, ja to vēlas tur atrodošās personas. Tādā veidā reliģiskajām organizācijām tiek dota iespēja darboties arī publisko tiesību sektorā. Reliģiskas organizācijas piedalās valsts sociālās aizsardzības un veselības jomā. Ja persona objektīvu iemeslu dēļ nevar īstenot savas tiesības piekopt noteiktu reliģisku kultu vai saņemt ikdienas reliģisko aprūpi, valsts tai nodrošina šādu iespēju, vienlaicīgi ļaujot reliģisko organizāciju pārstāvjiem īstenot savas aktivitātes valsts darbības jomās.

Latvijas Republikā ir izveidots kapelānu institūts, un kapelāni darbojas saskaņā ar 2002. gada 2. jūlija Ministru kabineta noteikumiem Nr. 277 „Noteikumi par kapelāna dienestu”. Kapelāni darbojas Nacionālo bruņoto spēku apvienībās, kur nodrošina Nacionālo bruņoto spēku personālsastāva garīgo aprūpi, lidostu, ostu un sauszemes transporta stacijās; ārstniecības vai medicīniskās aprūpes un sociālās aprūpes iestādēs, veicot personu garīgo aprūpi, atbilstoši savai kompetencei sniedzot morālo atbalstu un nepieciešamās konsultācijas reliģiskajos jautājumos; ieslodzījuma vietās, lai sniegtu morālu atbalstu un nepieciešamās konsultācijas reliģiskajos un ētikas jautājumos, ka arī veiktu tikumiskās audzināšanas pasākumus. Kapelānu darbību finansiāli un materiāltehniski nodrošina attiecīgā valsts vai pašvaldības iestāde pieejamo budžeta līdzekļu robežās. Valsts ne tikai ļauj reliģiskajām organizācijām darboties publisko tiesību jomā, bet arī finansiāli atbalsta to darbību.

Vēl viena publisko tiesību sektora joma, kur darbojas reliģiskās organizācijas, ir izglītība. Latvijas Republikā ikvienam ir garantētas tiesības apgūt ticības mācību gan individuāli, gan kolektīvi reliģisko organizāciju mācību iestādēs. Turklāt tiek īstenota kristīgās ticības mācības stundu pasniegšana valsts un pašvaldību skolās. Kristīgās ticības mācība tiek pasniegta tām personām, kuras rakstveidā izteikušas vēlēšanos to apgūt. Skolā jābūt vismaz 10 skolēniem, kas vēlas apgūt kristīgās ticības mācību. Tiesības pasniegt kristīgās ticības mācību ir noteiktām konfesijām, proti, evaņģēliski luteriskajai, Romas katoļu, pareizticīgo, vecticībnieku, baptistu, septītās dienas adventistu un metodistu konfesijām. Kristīgās ticības mācība ir izvēles priekšmets, skolēni var izvēlēties apgūt ticības mācību vai ētiku. Gan ētika, gan kristīgās ticības

mācība tiek finansēta no valsts budžeta. Tādējādi valsts atļauj un finansiāli atbalsta noteiktu reliģisku organizāciju darbību izglītības iestādēs.

Ņemot vērā minēto, var secināt, ka reliģisko organizāciju nošķirtība no publisko tiesību sektora netiek ievērota. Ticības mācības stundas tiek pasniegtas valsts skolās, reliģiskās organizācijas veic savas aktivitātes medicīnas iestādēs un cietumos, ir izveidots kapelānu dienests. Reliģisko organizāciju pārstāvji cieši sadarbojas ar valsts varas pārstāvjiem.

Kā trešo pazīmi var minēt **reliģisko organizāciju darbības formu vienlīdzīgumu**. Reliģisko organizāciju darbības formu vienlīdzīgums netiek nodrošināts. Jau tagad ir paredzētas vairākas dažādu reliģisko organizāciju darbības formas, turklāt reliģiskajām organizācijām piemītošo tiesību klāsts atšķiras. Dažām reliģiskajām savienībām (baznīcām) ir sevišķs statuss, un par to tiesisko stāvokli ir pieņemti atsevišķi likumi.

Ceturtnā pazīme norāda uz **valsts funkciju deleģējuma nepieļaujamību reliģiskajām organizācijām**. Latvijas Republika, sadarbojoties ar reliģiskajām organizācijām, ir deleģējusi tām vienu no savām funkcijām. Civilstāvokļa aktu reģistrācija ir valsts deleģēta funkcija pašvaldību dzimtsarakstu nodaļām, tomēr laulības reģistrāciju var veikt arī reliģisku organizāciju pārstāvji. Tā Civillikumā ir paredzēta iespēja laulāties pie evaņģēlisko luterāņu, Romas katoļu, pareizticīgo, vecticībnieku, metodistu, baptistu, septītās dienas adventistu vai Mozus ticīgo (jūdaistu) konfesijas garīdznieka ar civiltiesiskajām sekām. Laulībai, kas noslēgta pie minēto konfesiju garīdzniekiem, ir tāds pats juridiskais spēks kā dzimtsarakstu nodaļā reģistrētajai laulībai. Attiecīgās konfesijas garīdznieks paziņo par noslēgto laulību Dzimtsarakstu nodaļai, kura to ieraksta laulību reģistrā. Arī Spānijā laulībai, kas noslēgta saskaņā ar Katoļu baznīcas kanoniskajām tiesībām, pēc tās ierakstīšanas civilajā reģistrā ir visas civiltiesiskās sekas. Kopš 1992. gada tādas pašas tiesiskās sekas ir arī laulībām, kas noslēgtas saskaņā ar jūdaistu (Mozus ticīgo), evaņģēlisko un musulmaņu konfesiju noteikumiem (Martinez-Torron 2001: 728–729). Tātad Latvijā līdzīgi kā valstī, kurā tiek īstenots valsts un reliģisko organizāciju sadarbības modelis, reliģiskajām organizācijām ir deleģēta tāda valsts funkcija kā laulības slēgšana. Līdz ar to nevar apgalvot, ka valsts funkcijas reliģiskajām organizācijām netiek deleģētas.

Kā piekto pazīmi var minēt **valsts finansiālā atbalsta nesniegšanu reliģiskajām organizācijām**. Latvijas Republikā reliģiskajām organizācijām tiek sniegts tiešais un netiešais finansiālais atbalsts. Reliģisko organizāciju nekustamo īpašumu (zemi, ēkas, būves), kurš netiek izmantots saimnieciskajā darbībā, neapliek ar nekustamā īpašuma nodokli. Reliģisko organizāciju sniegtajiem reliģiskajiem pakalpojumiem, kā laulība, laulības jubileja, kristības, bēres un citas reliģiskās ceremonijas, nav piemērojamas likuma „Par pievienotās vērtības nodokli” normas. Saņemot preces vai pakalpojumus, par kuriem samaksāts no ārvalstu finanšu

palīdzības līdzekļiem, reliģiskajām organizācijām ir tiesības uz pievienotās vērtības nodokļa atvieglojumiem, kurus var uzskatīt par netiešo valsts atbalstu reliģisko organizāciju darbībai.

Tomēr tiek praktizēta arī tiešā finansiālā atbalsta sniegšana. Tā katru gadu no valsts budžeta tiek iedalīti līdzekļi Vissvētākās Jaunavas Marijas Debesīs uzņemšanas svētku, kas atzīti par valsts nozīmes pasākumu, organizēšanai Aglonas svētvietā. Reliģisko organizāciju finansiālo atbalstu no valsts puses var uzskatīt par kopējo Eiropas Savienības praksi (Torfs 1997: 45). Piemēram, Vācijā reliģiskās organizācijas ir atbrīvotas no atsevišķu nodokļu nomaksas, reliģisko organizāciju saņemtie ziedojumi netiek aplikti ar ienākuma nodokli (Robbers 1996: 68–69). Arī Latvijas Republikā tiek sniegts finansiālais atbalsts reliģiskajām organizācijām. Valsts īsteno gan netiešo finansiālo atbalstu nodokļu atvieglojumu veidā, gan palīdz arī tiešā veidā, piešķirot reliģiskajām organizācijām dotācijas no valsts budžeta līdzekļiem.

Tādējādi var secināt, ka pamatprasības valsts un reliģisko organizāciju attiecību nošķirtības modeļa īstenošanai netiek pildītas, kas liecina par to, ka Latvijas Republikas Satversmē un Reliģisko organizāciju likumā deklarētais valsts un baznīcas pozitīvās nošķirtības modelis praksē nepastāv. Latvijas Republikas prakse krietni atšķiras no tipiskāko valstu, kur tiek īstenots valsts un baznīcas nošķirtības modelis, pieredzes. Līdz ar to konstitucionālās sūdzības Satversmes tiesai gadījumā, būtu pamats vairāku normatīvo aktu prasības uzskatīt par neatbilstošām Satversmē nostiprinātajam principam.

Ņemot vērā minēto, kā arī Latvijas Republikas un reliģisko organizāciju praksē pastāvošās attiecības, Latvijas Republikā funkcionē valsts un reliģisko organizāciju sadarbības modelis. Konstitūcijā nav noteikta valsts reliģija, bet arī nav īstenota valsts un reliģisko organizāciju nošķirtība. Valstis atzīst reliģisko organizāciju autonomiju, tomēr reliģiskajām organizācijām tiek sniegta finansiāla palīdzība, deleģētas noteiktas funkcijas, reliģiskās organizācijas darbojas publiskajā sektorā. Pamatojoties uz atsevišķu reliģisko organizāciju darbības nozīmi sabiedrības dzīvē, ar tām tiek slēgti sadarbības līgumi vai pieņemti likumi, kas nosaka to tiesisko stāvokli.

Satversmē ir nepieciešami nosacījumi, kas patiešām paredz nostādni, ka valsts baznīca Latvijā nepastāv, bet tajā pašā laikā ir zināmas procedūras un darbības, kuras atsevišķos likumos paredzētajā kārtībā tiek uzticētas baznīcai. Tātad būtu apsverama ideja par Latvijas Republikas Satversmes grozījumiem, ietverot norādi uz valsts un reliģisko organizāciju attiecību modeli, kas atbilst tradīcijām valsts un reliģisko organizāciju attiecībās.

LITERATŪRAS SARAKSTS

Balodis, Ringolds (2002). *Baznīcu tiesības*. Rīga: Mantojums. 196–197.
Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 9. panta otrā daļa: LR starptautiskais līgums. *Latvijas Vēstnesis*, 1997. 13. jūnijs. Nr.143/144.

- Eiropas Cilvēktiesību tiesas 1996. gada 26. septembra spriedums lietā Manoussakis and others v. Greece.* <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&source=tkp&highlight=Manoussakis&sessionid=18763644&skin=hudoc-en>. (Skatīts 10.11.2008.)
- First Amendment :Religion and expression* (2002). <http://www.gpoaccess.gov/constitution/pdf2002/019.pdf>, p.1051.
- Kārtība, kādā pievienotās vērtības nodoklis piemērojams preču importam, preču piegādēm, preču iegādēm Eiropas Savienības teritorijā un pakalpojumiem, par kuriem samaksāts no ārvalstu finanšu palīdzības līdzekļiem. MK noteikumi Nr.651, *Latvijas Vēstnesis*, 2005. 1. septembris. Nr. 138.
- Krastiņš, I. Zin. red. (1998). *Konstitūcija. Juridisko terminu vārdnīca*. Rīga: Nordik. 112–113.
- Likuma „Par pievienotās vērtības nodokli” normu piemērošanas kārtība: MK noteikumi Nr. 534, *Latvijas Vēstnesis*, 2005. 27. jūlijs. Nr. 117.
- Larkin, V. Grendel’s D., Inc. (1982) *U.S. Supreme Court*. <http://caselaw.lp.findlaw.com/scripts/getcase.pl?court=us&vol=459&invol=116>
- Likums „Par nekustamā īpašuma nodokli”: LR likums, *Latvijas Vēstnesis*, 1997. 17. jūnijs. Nr. 145/147.
- Martinez-Torron, Javier (2001). Freedom of Religion in the Case Law of the Spanish Constitutional Court. *Brigham Young University Law review*. Nr.2. pp. 728–729.
- Noteikumi par kapelānu dienestu: MK noteikumi Nr.227. *Latvijas Vēstnesis*, 2002. 5. jūlijs. Nr. 101.
- Reliģisko organizāciju likums: LR likums. *Latvijas Vēstnesis*, 1995. 26. septembris. Nr. 146.
- Robbers, Gerhard (1996). State and Church in Germany: *State and Church in the European Union* Robbers G.(ed.) Baden-Baden: Nomos Verl.-Ges. pp.68–69.
- Starck, C. (1999). Religion and the State. Constitutionalisms, Universalisms and Democracy – a comparative analysis. *The German Contributions to the Fifth World Congress of the International Association of Constitutional Law*, Baden-Baden: Nomos. p.246.
- Starptautiskais pakts par pilsoņu un politiskajām tiesībām: LR starptautiskais līgums. *Latvijas Vēstnesis*, 2003. 23. aprīlis. Nr. 61.
- Torgāns, Kalvis. Zin. red. (2000). *Civillikuma komentāri. Saistību tiesības*. Rīga: Mans Īpašums. 20–21.
- Torfs, Rick (1997). Should the Churches Be subsidized? Different models; some Perspectives. *Role of Churches in the Renewing Societies (Lectures and documents)*. Bruinsma R. (ed.) International Religious Liberty Association (European Section). p.45.
- Van der Vyver, J. (1996). Introduction. *Religious Human rights in Global Perspective. Legal Perspectives*. The Hague/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers. p.XXXI-XXXVI.
- Vispārējā cilvēktiesību deklarācija*. <http://www.humanrights.lv/doc/vispaar/vispcd.htm>. (Skatīts 10.11.2008.)
- Подопригора, Роман (2002). Государство и религиозные организации (административно-правовые вопросы). Алматы: Издательский дом “Аркаим”. с. 104.